

П. М. САС (Київ)

:

ПОСОЛЬСТВО ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО
ДО МОСКОВСЬКОГО ЦАРЯ МИХАЙЛА
ФЕДОРОВИЧА (1620 р.)

р. від імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного та всього Війська Запорозького у Москву прибули послы до царя Михайла Федоровича. Цей факт добре відомий історикам. Водночас у давній (хоч і порівняно скромній) вітчизняній історіографічній традиції висвітлення гетьманства П. Сагайдачного, починаючи з праць Д. Бантиша-Каменського та М. Максимовича¹ й завершуючи "Нарисами з історії дипломатії України" (К., 2001), а також нещодавно виданою у стилі "класичного" плагіату монографією О. Чувардинського та А. Палія², запорозьке посольство 1620 р. розглядається принагідно. Спеціально вивчаючи історію гетьманства П. Сагайдачного або ж торкаючись цієї теми в загальних працях, дослідники обмежувалися коротким анотуванням змісту документів про посольство Війська Запорозького до царя Михайла Федоровича та ілюстративно наводили уривки з відповідних джерел.

Паралельно з цим досить рано визначилася тенденція розглядати дане посольство крізь призму ідеологічно забарвлених схем. У такому ключі написано невелику передмову П. Куліша до опублікованих ним архівних документів про посольську місію запорожців до московського царя у 1620 р. Її автор виходив з переконання, що запорозькі козаки — закоренілі грабіжники й дикуни. За логікою П. Куліша, саме цією обставиною поясню-

валосл прихильне ставлення царського уряду до козацьких послів, оскільки, мовляв, "москвичі думали про козаків, як про людей диких, і дратувати цих диких людей поганим прийомом, очевидно, вважали справою безрозсудною"³. На думку П. Куліша, запорожців не цікавили інтереси Православної церкви в Україні, а програма відновлення церковної ієрархії православної Київської митрополії була розроблена в Москві⁴.

У радянській історіографії, для якої підміна наукових методів дослідження Ідеологемами не була новиною, запорозьке посольство 1620 р. до московського царя могло тлумачитися як свідчення того, що П. Сагайдачний "став прихильником возз'єднання України з Росією"⁵, або як прояв "прагнення українських земель до возз'єднання з Росією"⁶. Автор останньої тези — В. Голобуцький у подальшому відмовився від неї. У другому виданні своєї книги "Запорозьке козацтво" він висловив припущення (втім, без підтвердження джерелами), що серед ініціаторів переговорів запорожців із царським урядом у 1620 р. був єрусалимський патріарх Феофан. Як і П. Куліш, В. Голобуцький схилився до думки, що відновленню в Україні православної церковної ієрархії посприяв царський уряд, який цим хотів привернути до себе запорозьких козаків⁷.

На наш погляд, стан наукового вивчення запорозького посольства 1620 р. до царя Михайла Федоровича має бути кращим. При дослідженні цього питання слід враховувати політичні та соціальні чинники, пов'язані із ситуацією усередині козацтва, що склалася під впливом Ростаविцької польсько-запорозької угоди 1619 р. Потребує врахування фактор пожвавлення у той час паціонально-релігійного руху в українському суспільстві, а також те, якою мірою посольство Війська Запорозького вписувалося у геополітичні інтереси царського уряду. Вважаємо, що в дослідницькому підході, пов'язаному з вивченням запорозького посольства 1620 р., важливо подолати історіографічну традицію розглядати його як якийсь одномоментний дипломатичний акт, дослідивши натомість хронологію, фактичний перебіг та конкретні результати всіх офіційних прийомів, в яких взяли участь козацькі дипломати у Москві.

Назріла потреба висвітлити також дипломатичний церемоніал, що проектувався на членів запорозької посольської делегації, окреслити прикмети їхнього посольського побуту, а також з'ясувати засвідчені послами Війська Запорозького політичні позиції в контексті політичної культури і дипломатичної практики запорозької спільноти. Нарешті, потрібно дати оцінку укладеній за результатами роботи цього посольства московсько-запорозькій угоді 1620 р., яку, до речі, досі чомусь не помічали дослідники. Саме в такому ключі ми спробуємо розглянути дану тему, наукова значущість якої видається очевидною.

Політичні і воєнні події переддня запорозького посольства

Відправленню до Москви посольства Війська Запорозького передували події політичного і воєнного характеру, без врахування яких складно зрозуміти мотивацію, а також дипломатичний інструментарій запорозьких політиків, які взяли курс на зближення з московським царем. Найважливішим у даному випадку стало укладення 8—17 жовтня 1619 р. польсько-запорозької Ростаविцької угоди. Не зупиняючись спеціально на аналізі цієї угоди, зауважимо, що немає підстав вважати її поразкою запорозької дипломатії. Однак вона, безперечно, становила велику загрозу козацьким інтересам.

"Мирна передишка" для запорожців, яку давало їм у протистоянні з польською владою укладення Роставицької угоди, не могла бути довгою. Рано чи пізно козакам довелося б вибиратися із шляхетських та церковних маєтків на територію королівщин, робити виписку з Війська Запорозького не на власний розсуд, а згідно зі спущеним "згори" королівським циркуляром, а також приймати накинутаго польським урядом "старшого". Для досвідченого в політиці П. Сагайдачного така логіка розвитку польсько-козацьких відносин не могла бути таємницею. Щоб запобігти цьому, потрібно було не пасивно спостерігати за розвитком подій, ідучи у фарватері урядової політики, а спробувати грати власну політичну гру.

Цим шляхом і пішов П. Сагайдачний. Його діяльність на гетьманському посту після Роставицької угоди не обмежувалася лояльними стосовно політичного режиму Речі Посполитої військово-політичними акціями. Йдеться про виписку козаків з Війська Запорозького та нищення запорозьких морських човнів. Роль маріонеткового запорозького "старшого", який, за наказами з Варшави, командував купкою реєстровців, явно не була найвищою метою його прагнень. Ряд фактів, пов'язаних із гетьманством П. Сагайдачного у той період, свідчить про його твердий намір і надалі залишатися політично самодостатнім запорозьким зверхником й утримувати провід над великим козацьким військом.

Отже, в умовах, що склалися, перед П. Сагайдачним постало нагальне завдання зміцнити політичні позиції Війська Запорозького. Через цілком зрозумілі причини швидко цього можна було досягти лише в зовнішньополітичній сфері, тобто поза межами політичної системи Речі Посполитої (приміром, зав'язавши політичні стосунки з якимось іноземним монархом та найнявшись до нього на військову службу). По укладенні Роставицької угоди у запорожців для цього з'явилася сприятлива нагода. До них прибули представники німецького імператора з пропозицією про військову службу. Та козаки не квапилися приймати цю пропозицію. Вони стали вимагати від свого потенційного "роботодавця" певних політичних гарантій стосовно того, що за їхньої відсутності в Україні польський уряд не чинитиме антикозацьких репресивних дій. Окрім того, запорожці висунули умову, згідно з якою вони мали отримати від імені імператора гроші за військовий найм наперед, мотивуючи це тим, що при мобілізації тільки так можна обійтися без різних поборів на волості й уникнути конфронтації з шляхтою. Як можна переконатися, козаки будували свою переговорну стратегію з німецьким імператором із врахуванням актуальних для Речі Посполитої реалій. На переговорах вони відстоювали свої інтереси, переадресовуючи стороні-наймачеві залагодження принципів для них політичних питань із польським урядом.

В історії переговорів запорожців з посланцями німецького імператора для нас найважливішим є повідомлення про 30-тисячне військо, яке козаки обіцяли виставити на службу⁸. Звідси випливає, що провідники Війська Запорозького і після Роставицької угоди не мислили ущербними категоріями "реєстровості". Навпаки, вони засвідчили чуття історичної перспективи стосовно запорозької спільноти.

Адже 30-тисячне козацьке військо, про яке вони домовлялися з представниками німецького імператора, було на порядок більшим порівняно з переговорними прикидками, що фігурували під час проведення Роставицької комісії 1619 р.: коронний гетьман С. Жолкевський наполягав тоді на 3-тисячному реєстровому війську (П. Сагайдачний виставив свій реєстр у 10 600 козаків). Звідси стає зрозумілим і те, що вжиті П. Сагайдачним за-

ходи стосовно виписки козаків з Війська Запорозького явно не вирізнялися радикальністю, хоча й були достатніми для пропагандистського впливу на польський уряд.

Перспектива військової служби запорожців німецькому Імператору була пов'язана з чималим ризиком, адже за таких обставин козацьке військо виявилось б ізольованим від України територією іноземних держав. Вирушати ж у далекий похід, не маючи впевненості у безпеці своїх тилів, у тому числі через антикозацькі плани польського уряду, видавалося нерозважливим. Очевидно, це стало однією з основних причин того, що військове співробітництво запорожців з німецьким імператором далі переговорів не пішло.

Значно звичнішим для козаків було діяти проти своїх традиційних супротивників — "ворогів Святого Хреста", тобто Туреччини і Кримського ханства. І якщо Ростаївська угода забороняла запорожцям нападати на Туреччину (причому йшлося головним чином лише про морські виправи, що розпочиналися з Дніпра), то якихось спеціальних застережень щодо їхніх виступів проти Кримського ханства не існувало.

Цим вирішив скористатися П. Сагайдачний. Для нього конче потрібний був вдалий военний похід, у тому числі й для підтримання власного владного авторитету, що похитнувся через здійснення гетьманом непопулярних серед козацтва заходів, пов'язаних з випискою з Війська Запорозького та спалюванням запорозьких морських човнів. Як показав подальший розвиток подій, спрямована проти Криму воєнна акція замислювалася П. Сагайдачним також як складова ланка політичної комбінації, що мала на меті запорозько-московське зближення.

Судячи з усього, запорозький гетьман поінформував С. Жолкевського про виправу проти татар. На це вказує той факт, що коронний гетьман у своєму листі до Сигізмунда III від 15 листопада 1619 р. писав про військові збори козаків якщо не із співчуттям, то принаймні без категоричного засудження: "Тепер вибиралися козаки в поле — не знаю, як їм там поведеться" ⁹. Окрім того, з цього джерела випливає, що запорожці вирушили в похід десь у середині листопада, а завершився він ще до початку грудня. Про це довідуємося з грамоти царя Михайла Федоровича до кримського хана Джанібек-Гірея (лютий 1620 р.), в якій йшлося про захоплення козаками в полон татар у "крымских улусах сее осени", тобто восени 1619 р. ¹⁰ Ця інформація є достовірною, оскільки походить від козацьких послів, посланих Військом Запорозьким з дипломатичною місією до Москви.

П. Сагайдачний досить вдало обрав час для походу запорожців проти татар. Кримське ханство тоді було послаблене міжусобицями. Суперником хана Джанібек-Гірея у боротьбі за владу виступив один з представників ханської династії Шагін-Гірей (Джанібек-Гірей доводився йому племінником). Він спирався на підтримку перського шаха — ворога турецького султана. Через це Шагін-Гірей спромігся зібрати сили з ногайців та черкесів. Наприкінці вересня, за наказом хана Джанібек-Гірея, проти Шагін-Гірея рушив калга-султан майже з усією ордою ¹¹.

Нам невідомо, чи мав намір П. Сагайдачний втрутитися у міжусобну боротьбу в Криму, підтримавши традиційного козацького союзника Шагін-Гірея*. Схоже, що запорозький гетьман не був готовий до повномасштабної війни з кримським ханом. Принаймні для самостійного прориву на територію Кримського півострова у нього було замало сил — близько 5 тис. козаків. Тим часом з фактів дещо пізнішого часу випливає, що, плануючи подібну бойову операцію, П. Сагайдачний залучав значно більші військові резерви.

Що ж до п'ятитисячного контингенту запорожців, про який йдеться, то, можливо, він складався з козаків, просіяних П. Сагайдачним крізь своє реєстрове "сито" (як бачимо, у будь-якому випадку це військо помітно перевищувало тритисячний реєстровий максимум, на якому наполягав С. Жолкевський під час Ростаविцької комісії). Така відносно невелика чисельність війська П. Сагайдачного могла бути зумовлена тим, що похід відбувався пізньої осені. А це був не найсприятливіший час для мобілізації козацьких сил. Водночас п'яти тисяч козаків було цілком достатньо для здійснення локального тактичного завдання: швидкого рейду по татарських улусах без вторгнення власне у Крим.

Про перебіг цієї воєнної виправи на татарські улуси з виходом під Перекоп у джерелах збереглися дуже скупі відомості. Є інформація лише про те, що на підступах до Перекопу і на самому Перекопі козакам протистояло майже восьмитисячне військо Джанібек-Гірея ("было татар у Перекопи с 7000 человек, а на заставе было их с 1000 человек"). В ході сутичок запорожцям вдалося завдати помітних втрат татарам, деяких з них захопити в полон, а також визволити з неволі чимало християнських бранців¹².

За деякими відомостями, восени 1619 р. козаки не обмежилися розоренням татарських улусів і боями з татарами під Перекопом, а воювали також у Молдавському князівстві. На це вказує інформація, що її здобув московський посол у Кримському ханстві Обросим Лодиженський від царгородських турків, які в січні 1620 р. прибули до Криму. Згідно з цими даними, восени 1619 р. запорожці здійснили напад на Молдавію. Причому масштаби цієї акції мусили бути досить значними, оскільки молдавський господар звернувся до турецького султана з проханням про військову допомогу: "Приходили, де, сеи осени в Буданскою землю запороския черкасы, и Буданскою, де, землю воевали, и воєвода, де, Буданской присылал к турскому бить челом, чтоб ево от литовских людей оборонил"¹³.

Якщо наведені дані достовірні, то цей молдавський похід козацького війська правомірно розглядати в прямому зв'язку з виправою запорожців на татарські улуси та під Перекоп. У джерелах простежується, що восени 1619 р. найзначніша похідна воєнна мобілізація сухопутних сил запорожців, що завершилася їхнім бойовим використанням за межами України, охопила 5 тис. козаків. Лише в жовтні, тобто під час проведення Ростаविцької комісії, їх зібралось більше — понад 10 тис. осіб.

Якщо ж воєнні акції запорожців на кримському й молдавському напрямках справді були ланцюгом одного походу, то він міг відбутися лише в другій половині листопада. Адже в середині цього місяця добре поінформований коронний гетьман С. Жолкевський свідчив про активну фазу підготовки козаків до походу "в поле", тобто проти татар. У своєму листі до Сигізмунда III від 15 листопада 1619 р. він загалом нейтрально, принаймні без явного осуду, повідомляв короля про збори запорожців "в поле". Такий тон його повідомлення міг стосуватися лише їхнього походу проти татар. Коли б коронний гетьман знав, що козаки збираються воювати і проти Молдавії, яка перебувала у сфері геополітичних інтересів Речі Посполитої, він, поза всяким сумнівом, не забарився б із категоричним засудженням їхнього походу.

Малоймовірність нападу запорожців у листопаді на територію Молдавського князівства доводиться стратегічною вразливістю подібної акції, адже відразу відправлятися їм у Молдавію (фактично після зачіпних боїв з татарами) означало залишити під загрозою контрудару з боку Кримського хана Запорозьку Січ. Судячи з усього, звістка про осінній похід у Молдавію восени 1619 р., отримана московським послом О. Лодиженським від

своїх турецьких інформаторів, була недостовірна або ж неправильно ним витлумачена. Можливо, насправді йшлося про переможну битву наприкінці 1619 р. біля Гуменного ужгородського і земплинського наджупана Юрія III Другета (до нього приєдналися запорожці) проти війська трансільванського князя Габора Бетлена, яким командував Юрій Ракоці. Останній через будайського пашу й поскаржився на козаків турецькому султану¹⁴.

Як би там не було, однак осінній похід 1619 р. запорозьких сил проти татар завершився досить скромними бойовими результатами. Однак він набув певного міжнародного розголосу — принаймні про нього дізналися в Московській державі. Можна припустити, що, відправляючись у цей похід, П. Сагайдачний мав також і політичні цілі. Адже захоплені там татарські полонені, а також сам факт походу пізніше були використані запорожцями як наочний доказ їхньої нібито ревної служби московському цареві.

Тобто запорозький гетьман скористався воєнною акцією проти татар як формальним приводом для налагодження політичних стосунків з офіційною Москвою. Без цього посилати послів до царя означало б прирікати їх на невдачу — як з огляду на специфічну славу, що поширилася про запорожців у Московській державі під час польсько-московської війни 1617—1618 рр., так і жорстко контролювану царським указом процедуру пропуску іноземних послів до Москви.

Що поклали до дипломатичного багажу запорозьким послам?

По завершенні походу на татарські улуси та під Перекоп Військо Запорозьке спорядило своє посольство до Москви. Послами були обрані п'ятнадцять осіб. Про персональний склад посольства майже нічого невідомо, за винятком того, що очолювати посольську місію було доручено досвідченому запорозькому дипломату Петрові Одинцю. Послам вручили листа від Війська Запорозького до царя Михайла Федоровича, а також доручили етапувати до столиці Московської держави двох полонених татар, захоплених козаками під час їхньої останньої кампанії.

На жаль, ні з оригіналом запорозького листа до московського царя, ні з посольською інструкцією П. Одинцю та його товаришам ми не можемо познайомитися, оскільки вони не дійшли до наших днів. Водночас в інших джерелах, доступних на сьогодні дослідникам, відбився основний зміст цього листа, а також важливі деталі виконання П. Одинцем та іншими запорожцями своєї посольської місії.

Про ідо писали запорожці царю Михайлу Федоровичу? Про це довідуємося з реферування їхнього листа, зробленого в лютому 1620 р. в Москві приказними дяками. Привертає увагу те, що московські перекладачі, відштовхуючись від термінології оригіналу, тлумачили запорозький документ як "лист" (у царській грамоті гетьману Петрові Конашевичу та всьому Війську Запорозькому від 21 квітня (1 травня п. с.) 1620 р. він названий "грамотою"). Справді, його складено за усталеною в запорозькій канцелярії формою офіційного листа з використанням політичної інституційної титулатури запорозької спільноти "*гетьман і все Військо Запорозьке*".

У цьому документі запорозько-московські відносини розглянуто під кутом зору такої морально значущої у політичній культурі запорозького козацтва ціннісної категорії, як "старовина". Історія взаємин запорозьких козаків з великими московськими князями та царями (як і перспек-

тива цих взаємин) представлена в їхньому листі до Михайла Федоровича в межах традиційної політичної схеми. Власне, йшлося про політичні принципи, спираючись на які, козаки традиційно будували свої стосунки з іноземними монархами у зв'язку із "затягуванням" до них на військову службу.

Зазначені принципи передбачали, отже, встановлення формальних підданських відносин запорожців зі своїми "роботодавцями" — іноземними государями. Причому тривалість "тимчасового підданства" запорожців обмежувалася терміном військового найму.

Показовими щодо цього були переговори запорожців про вступ на службу до німецького імператора Рудольфа II (1594). Як випливає з щоденникових записів імператорського посла Еріха Лясоти, ці переговори стосувалися укладення угоди про службу на засадах найманого війська. Для узгодження з німецькою стороною всіх деталей служби й укладення юридично правомочного договору до Рудольфа II було відправлено двох послів Війська Запорозького. Вони мали вести переговори і за їх результатами підписати відповідний документ.

Козаки стояли тоді на засаді публічного визнання владного авторитету іноземного (стосовно польського короля) володаря, засвідчували готовність до служби під його титулом, наголошували на наочних доказах виконання цієї служби (зокрема, описували здійснений ними військовий подвиг, маркований "щастям государя"), а також добивалися для себе відповідної матеріальної винагороди.

Загалом у надісланому імператорові листі запорозька сторона чітко окреслила свою політичну позицію. Козаки визнавали себе силою, готовою та морально охочою йому служити. Більше того, вони заявляли, що вже служать Рудольфу II. Виразним політичним і правовим "знаком" такої їхньої служби був рицарський подарунок німецькому імператору. Через своїх послів-сотників Саська Федоровича і Ничипора козаки передавали йому захопленого під час воєнного походу знатного полоненого, а також трофейні відзнаки ворожого війська — дві яничарські корогви¹⁵. Отже, цей подарунок засвідчував визнання запорожцями владної зверхності імператора, їхню готовність до рицарської служби та її наочні докази.

Концепт рицарської (військової) служби за розглянутим вище принципом "умовного підданства" і ліг в основу листа запорозьких козаків до царя Михайла Федоровича. Стосувалося це і наявної в даному документі пояснювальної схеми запорозько-московського минулого. Адже автори листа виходили з того, що їхні "предки" здавна служили (звісно, йшлося про військову службу) московським царям, за що отримували від них жалування. "А в листу своем к царскому величеству гетман и все войско писали, что они, памятуючи, как предки их прежним великим государем, царем и великим князем российским повинность всякую чинили, и им служили, а за свои службы царское милостивое жалованье себе имели"¹⁶.

Відштовхуючись від заявленої у своєму листі тези, запорожці висловлювали готовність так само служити й Михайлу Федоровичу. Причому вони у загальних рисах конкретизували власне розуміння служби цареві, вбачаючи в ній для себе обов'язок боротися з усіма царськими ворогами. Відповідно цар отримував можливість використовувати в таких цілях військові сили козаків ("Так же и они царскому величеству служить готовы против его ц. в-ва неприятелей"). Істотне уточнення позицій запорожців щодо їхньої служби цареві знаходимо в грамоті Михайла Федоровича гетьману Петрові Конашевичу і всьому Війську Запорозькому (від 21.IV(1.V).

1620). В ній узагальнено зміст запорозького листа, а також усну інформацію послів від Війська Запорозького. Цар відзначив у своїй грамоті, що козаки заявили про свою прихильність до давньої традиції служби своїх предків московським царям. Михайло Федорович констатував також засвідчений запорожцями намір триматися цієї політичної лінії і в майбутньому: "В той же повинности и ныне нашему ц. в-ву быти хотите, и за порогами будучи, службу свою нам оказывати хотите против всяких неприятелей наших"¹⁷.

Як свідчать наведені рядки документа, козаки виходили з переконання, що місцем їхньої служби цареві буде Запорожжя. Тобто з'ясовується, що їхній намір боротися з усіма ворогами Михайла Федоровича, підкріплений покликами на "старовину", в геополітичному вимірі був цілком "запорозькоцентричним". Фактично він зводився до адресованої царському урядові пропозиції скористатися козаками як зняряддям боротьби проти "бусурман", тобто в даному випадку — татар.

На цю обставину потрібно звернути особливу увагу, як і на застосування у зв'язку з посольською ініціативою запорожців до Москви їхню традиційну методику налагодження військово-політичних стосунків з іноземними монархами. Все це дає підстави стверджувати, що практична реалізація пропозиції Війська Запорозького стати на службу до царя Михайла Федоровича принципово нічого не змінювала в укладі життя запорожців. Не мінявся від цього і їхній політико-правовий статус у Речі Посполитій як підданих польського короля. Навіть залишилася старою зовнішньополітична конфігурація їхніх противників, в якій традиційно перебували Кримське ханство і Туреччина.

Те, що козаки збиралися служити московському цареві на звичному для них геополітичному фланзі, підтверджує наявна в їхньому листі аргументація власної значущості та необхідності як царських слуг. Адже відповідні докази вони черпали саме з факту свого останнього походу проти татар: "А нынче были они под Перекопью и многих бусурман побили и живых поймали, и полон многой крестьянской вызволили".

Тобто, рекомендуючи Михайлу Федоровичу самих себе як царських слуг, запорожці затребували актуальні в їхній політичній культурі ціннісні орієнтації та пріоритети, пов'язані з морально значущою боротьбою з "бусурманами" або "ворогами Святого Хреста" (згідно з усталеним у політичному словнику козаків означенням татар і турків), а також визволенням з неволі християнських бранців. Останній штрих у цілеспрямованому творенні козаками власного образу зразкових царських слуг — борців проти "бусурман" і ревнителів християнських цінностей вносило представлення Михайлу Федоровичу наочних доказів нібито вже виконуваної ними царської служби, а саме — двох полонених татар¹⁸.

Політичний підтекст цього дипломатичного жесту залежав зовсім не від кількості полонених татар, захоплених запорожцями під час рейду по кримських улусах та боїв під Перекопом восени 1619 р. (між іншим, взятих у полон не абияк, а "божиею милостею и государевым счастьем") і яких, як очікувалося, буде передано до царських рук. Адже п'ятнадцять членів запорозького посольства вже з суто "технічних" причин не могли взяти з собою багато полонених до Москви. Та й у цьому не було жодної потреби, бо полонені татари потрібні були козакам для символічного засвідчення перед царем своєї рицарської доблесті, а також наміру гідно йому служити.

*Від Путивля до Москви:
крізь терни московської бюрократії
та політичної упередженості царського уряду*

Отже, взявши листа від гетьмана та всього Війська Запорозького до царя Михайла Федоровича, а під варту — двох татарських полонених, П. Одинець разом зі своїми товаришами у січні 1620 р. рушили до Москви. 16(26) числа вони були вже у Путивлі. На їхнє прибуття в місто відреагувала громіздка бюрократична машина Московської держави. Путивльські воєводи Іван Борятинський та Микита Оладьїн дали знати про приїзд запорозьких послів царю Михайлу Федоровичу і чекали від нього указу щодо пропуску козаків до Москви, їхнього прохарчування та падання їм підвод**.

Невдовзі цар надіслав І. Борятинському та М. Оладьїну відповідний указ. Згідно з ним, запорожців належало тримати у Путивлі під міськими укріпленнями доти, поки не будуть з'ясовані всі їхні наміри. Потім воєводи від себе мали видати козакам царське жалування і завернути їх додому разом з полоненими татарами. Звісно, що ні про який дозвіл на проїзд запорозького посольства до столиці цар не мав і гадки.

Однак саме тут царському уряду довелося зіткнутися з вельми неприємним для себе сюрпризом. Не дочекавшись від Михайла Федоровича офіційних роз'яснень і настанов, І. Борятинський та М. Оладьїн на свій страх і ризик пропустили послів Війська Запорозького до Москви, забезпечивши їх на дорогу продовольством, підводами, а також двома приставами-провожатими. Ними стали чернігівські діти боярські *** Іван Черепов та Іван Борщов (Борисов).

Залишається лише гадати, до яких витончених аргументів та ораторських прийомів або, можливо, промовистого для багатьох брязкоту талаїв (що їх у Московії називали єфимками) вдався П. Одинець зі своїми товаришами, щоб підштовхнути путивльських воєвод до такого зухвалого порушення московських бюрократичних порядків. Опинившись перед таким фактом, Михайло Федорович суворо попередив своїх нерозторопних підданих: "И вы б вперед так не глупали, без нашего указа таких великих дел делать не дерзали и гою своею глупостью нашим делам порухи не чинили" (у закресленому рядку було написано: "А только вперед так учинещ делати, и вам быт от нас в великой опале")¹⁹.

Поки путивльські воєводи І. Борятинський та М. Оладьїн читали прикру для себе царську грамоту, запорозькі послі прямували до Москви. Ця обставина помітно лихоманила владну піраміду Московської держави. Михайлу Федоровичу запорозьке посольство було непотрібною головною біллю, адже через нього могли погіршитися стосунки Московського царства з Кримським ханством. У Москві думали над тим, як, не сказавши прямо Війську Запорозькому категоричне "Ні!" у відповідь на його спробу політично зблизитися з царем, водночас не допустити його послів до своєї столиці. Потрібно ж було попередити можливе ускладнення взаємин з Кримом через появу на московській території посланців із Запорожжя.

Отримавши відповідні установки від царя, навколо запорозьких послів метушився московський служилий люд. Так було і 5(15) лютого. Того дня П. Одинець зі своїми товаришами й у супроводі приставів І. Черепова та І. Борщова вирушили в дорогу задовго до сходу сонця. Пояснювалося це не лише їхнім прагненням чимскоріш добратися до Москви. Тим більше в цьому не варто вбачати якісь конспіративні міркування переддосвітніх подорожніх. Причина, що змушувала козаків та їхніх московських супутників не спати, була прозаїчною: у лютому світла пора доби — досить коротка.

Тим часом за дві години до світанку на серпуховській дорозі вони зустрілися з московськими послами до Криму Прокопом Воейковим і піддячим Семеном Матчиним. Вони їхали з Москви разом із кримськими послами і гінцями. І. Борщоїз пішов дізнатися, що за подорожні під'їжджають до його підопічних — запорожців. У темряві він натрапив на П. Воейкова. Той їхав попереду своєї посольської валки. З'ясувавши, що поряд знаходяться запорозькі послы з полоненими татарами, П. Воейков наказав І. Борщову негайно прибрати полонених від сторонніх очей. Він зажадав відвести їх з дороги убік, щоб, бува, їх не побачили кримські послы чи гінці. Завдяки пильності московського дипломата запорозькі та кримські послы роз'їхалися в нічній темряві, залишаючись у повному невіданні одні про одних.

Того ж дня, під вечір, у лісі, за кілька миль від Серпухова, козаків перестрів окольничий князь Григорій Волконський зі своїми людьми. Довідавшись від запорозьких приставів, з ким він має справу, князь розпорядився, щоб вони повернулися назад до Серпухова. Свою вимогу він мотивував тим, що запорозьке посольство прямувало до Москви без царського нате указу. "Козакам заборонений в'їзд до столиці", — категорично резюмував князь ("запорозским черкасом быть к Москве не велено"). Він наполягав на поверненні козаків до Серпухова ще й тому, щоб не допустити їхньої зустрічі з послами, які йшли з Москви і невдовзі мали з'явитися на цій дорозі. Очевидно, вданому випадку йшлося про кримських послів, які поверталися додому разом з П. Воейковим та С. Матчиним, і з якими запорожці до світанку того ж дня розминулися.

Тим часом "черкаські пристави" І. Черепов та І. Борщов не поспішали ставати у фрунт перед князем, зустрінутим на засніженій лісовій дорозі. Вони мали воєводський наказ супроводити запорозьких послів до Москви і збиралися лише його виконувати. В цій ситуації Г. Волконському не залишалося нічого іншого, як послати депешу цареві з наріканням на непокірність І. Черепова та І. Борщова: "Нас, холопей твоих, не послушали, в Серпухов назад с черкасы не воротились"²⁰.

З наближенням козаків до Москви контроль за ними з боку урядових чинників не послаблювався. Коли П. Одинець та інші послы Війська Запорозького прибули в село Данилівку Каширського уїзду, царські представники допитали приставів І. Черепова та І. Борщова. Під час допиту вплив факт проходження однією дорогою по зустрічному руху козацьких послів та посольства до Криму П. Воейкова і С. Матчина. Цар зробив запит своїм послам, щоб довідатися, чи, бува, запорожці не контактували з кримськими послами, які їхали за П. Воейковим і С. Матчиним²¹.

12(22) лютого Михайло Федорович надіслав П. Воейкову та С. Матчину ще одну грамоту. Даний документ прикметний тим, що подає зріз сфокусованих на Крим московських зовнішньополітичних орієнтацій, причому з урахуванням козацького питання, що постало перед царським урядом у зв'язку з появою послів Війська Запорозького на території Московської держави. Михайло Федорович інформував своїх послів про те, що, за його велінням, від запорожців прийнято двох полонених татар і відправлено до Криму з тим, щоб передати їх Ібрагім-бею Сулемову. Цар детально інструктував П. Воейкова і С. Матчина, що їм робити для того, щоб розвіяти можливі підозри та невдоволення кримського хана Джанібек-Гірея через прихід у Московську державу П. Одиця зі своїми товаришами.

Московські послы мали представити хану офіційну виправдальну версію, пов'язану з цим фактом. Згідно з цією версією, пропуск запорозьких

послів від польсько-московського кордону в бік Москви стався через недовгляд путивльських воєвод (вже покараних царем). Що ж до Михайла Федоровича, то він волів, щоб усе було навпаки, тому з самого початку розпорядився запорозьких послів не слухати, завернути їх з Путивля назад, а полонених татар викупити і прислати до нього (насправді, цар у своїй грамоті путивльським воєводам наказував запорозьке посольство разом з полоненими відправити додому).

Невідомо, чи на момент написання цієї грамоти Михайло Федорович справді хотів заборонити в'їзд посольства Війська Запорозького до столиці. Ймовірніше, він вдався до прихованої політичної гри. Однак П. Воейкова та С. Матчина було уповноважено заявити Джанібек-Гірею, що цар суворо повівся з "ворами" — запорозькими послами, не допустивши їх до Москви і виславши зі своєї держави. На доказ щирості своїх дружніх почуттів до хана Михайло Федорович вирішив звільнити двох татар, захоплених козаками: їх мали передати кримській стороні на так званій посольській розміні ****.

Це був чи не єдиний крок, зроблений царем у напрямку кримської сторони, що належав до сфери не лише дипломатичних запевнень, слів та умовностей, а й реальних практичних дій, які легко перевірялися. У цьому зв'язку П. Воейков та С. Матчин мали розіграти перед Джанібек-Гіреєм певеликс дипломатичне дійство на тему дружби між царем та ханом за режисурою самого Михайла Федоровича ("А ваших, брата нашего людей, велели у них окупить и, пожаловав нашим жалованьем и дав им лошади, велели их отдати на розмене вашему карачею Ибрагем-паше князю. И вам бы, брату нашему, Джан-бек Гирею царю, наша царская дружба и любовь была ведома и приятна")- У наведеному сюжеті, між іншим, впадає в очі, що козаки вдалися до ефективного у тогочасній дипломатії ходу, посиливши свої посольські аргументи представленням полонених противників — та ще й нібито захоплених на царській службі!

Загалом з інструктивної грамоти Михайла Федоровича своїм послам до Криму однозначно впливає, що московський цар публічно відхрещувався і від запорозького посольства, і від власної причетності до вчиненого козаками нападу на татарські улуси і Перекоп. Причому він лояльно запевняв хана, що не дозволить собі і в майбутньому спрямовувати козаків проти Криму. Насамкінець, щоб вичавити з факту появи на московській території послів Війська Запорозького щонайбільшу вигоду в інтересах своєї зовнішньої політики, Михайло Федорович намовляв П. Воейкова і С. Матчина донести ханові, що, мовляв, як за нападом козаків на кримські улуси восени 1619 р., так і за присиланням цареві двох захоплених там у полон татар стоять урядові кола Речі Посполитої. Адже, на думку царя, так вони хочуть посварити його з ханом: "Хотя нас, великого государя, с вами, братом нашим, тем ссорить и дружбе нашей и любви помешку учинить"²².

У лютому Михайло Федорович за аналогічною схемою написав свою "покаянну" грамоту ханові Джанібек-Гірею у зв'язку з появою на московських теренах запорозьких послів. Причому в ній він зробив два прикметних уточнюючих акценти: по-перше, заявив про видворення послів Війська Запорозького "ис под Москвы" як про доконаний факт; по-друге, удав, що викуп полонених татар обійшовся його казні в добру копієчку — однак, мовляв, чого не зробиш заради добрих почуттів до хана ("А ваших, брата нашего людей, дву человек для вашие, брата нашего, любви велели у них выкупить немалою ценою и, пожаловав их нашим царским жалованьем, отпустить велели к вам, брату нашему")²³.

¹ Бантysh - Каме некий Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993; Максимовичи. А. Собрание сочинений. — Т. 1. — К., 1876.

² Чувардинский А. Г., Палий А. И. Гетман Сагайдачный. — К., 2002.

³ Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. — Т. 1. — М., 1877. — С. 90.

⁴ Там же. — С. 91-93.

⁵ Гуслистий К. Г. Петро Конашевич-Сагайдачный (До 350-річчя під дня смерті) // УІЖ, 1972. — № 4. — С. 124-125.

⁶ История Украинской ССР: В 10-ти т. — Т. 2. — К., 1982. — С. 409.

⁷ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 230—232.

⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — К., 1995. — С. 386.

⁹ Лист коронного гетьмана С. Жолкевського до короля Сигізмунда III, 15.XI.1619// Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — Львів, 1908. — С. 205.

¹⁰ 3 грамоти царя Михайла Федоровича кримському ханові Джапібек-Гірею з ви правданнями щодо посланого до царя Військом Запорозьким посольства, лютий 1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — Львів, 1998. — С. 254.

¹¹ Лист коронного гетьмана С. Жолкевського до короля Сигізмунда III, 15. XI. 1619. — С. 203, 204.

* Кримський царевич Шагіп-Гірей здавна спирався на запорожців як на союзників, намагаючись здобути ханський престол, на який турецький султан посадив Джанібек-Гірея, знехтувавши його кандидатурою. Це змусило Шагіп-Прея перейти в опозицію і до кримського хана, і до турецького султана. Згідно із свідченням московських джерел за 1614 р., він був "ныне казакам" або, інакше кажучи, — вигнанцем. Шагіп-Гірей осів у Білгороді, зібравши військо, до якого входили кримські татари, ногайці та черкеси. Об'єднавшись із запорожцями, Шагіп-Гірей того року мав битву з військом хана Джанібек-Гірея. Заданими московської сторони, влітку 1614 р. запорозькі козаки продовжували залишатися на боці Шагіп-Прея і готувалися разом з ним до нового витка кримських міжусобиць. Сам претендент на ханський престол стояв у той час у Білій Церкві разом із своїми союзниками-козаками. (З інструкції посольству в Крим Г.К. Волконського і П. Євдокимова, 15.VII.1614) // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 68, 69.

¹² Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті, 27.11(9.III). 1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 246.

¹³ 3 повідомлення московського посла до Криму О. Лодиженського, 2(12).V.1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 256.

¹⁴ Там само. — Коментар до док. 185. — С. 331, 332.

¹⁵ Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень, 1984. — № 10. — С. 104—108.

¹⁶ Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Боярській думі 27.11(9.III). 1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 247.

¹⁷ Грамота царя Михайла Федоровича гетьману Петрові Конашевичу, отаманам, сотникам і всьому Війську Запорозькому. 21.IV(I.V). 1620//Там само. — С. 248—249.

¹⁸ Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Боярській думі 27.11(9.III). 1620. — С. 247.

** За усталеною в Московській державі практикою члени іноземних посольств при вступі на її територію бралися на повне державне забезпечення. їм давали продовольство (корм) та фураж у містах по шляху прямування до столиці, а також при поверненні додому — аж до перетину московського кордону (Рогожин Н.М. У государевых дел быть указано... — М., 2002. — С. 67).

*** У XVII ст. поняття "діти боярські" означало слуг московського царя, які утворювали другий "чин" служилих людей після царських дворян (Павлов-Сильванський Н. П. Феодализм в России. — М., 1988. — С. 106).

¹⁹ Грамота царя Олексія Михайловича путивльським воєводам І. Борятинському та М. Оладьїну, після 28.1.(7.TI). 1620 // Документи російських архівів з Історії України. — Т. 1. — С. 245; 3 повідомлення російських посланців до Криму П. Воейкова і С. Матчина, 12(22).11.1620 // Там само. — С. 251; 3 повідомлення окольничого князя Г. К. Волконського, 10(20). II. 1620 // Там само. — С. 250.

²⁰ 3 повідомлення окольничого князя Г. К. Волконського 10(20). II. 1620. — С. 250.

²¹ Повідомлення московських посланців до Криму П. Воейкова і С. Матчина. 12(22).II.1620. — С. 251, 252.

**** У XVII ст. посольська "розміна" являла собою зустріч російських та кримських дипломатів, що відбувалася у м. Валуйки па Білгородщині, зазвичай, навесні або влітку. Під час посольської розміни сторони обмінювалися посланниками, тобто постійними представниками своїх держав (Новак О. В. Записные книги Московского стола Разрядного приказа XVII века. — М., 2001. — С. 212).

²² 3 грамоти царя Михайла Федоровича послам до Криму П. Воейкову і С. Матчину. 12(22).П. 1620 // Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С 252, 253.

²³ 3 грамоти царя Михайла Федоровича кримському ханові Джанібек-Гірею з виправданнями щодо посланого до царя Військом Запорозьким посольства, лютий 1620 // Там само. — С 254, 255.

(Далі буде)